

Flaskan och drinkarens barn – ett exempel från den tidiga sociala upplysningen

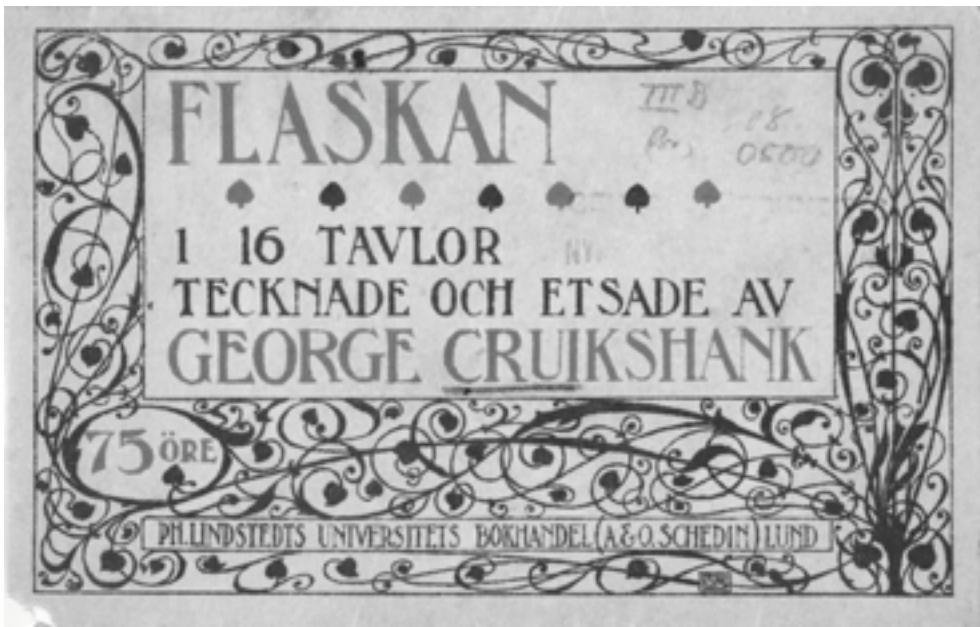
ANNA MEEUWISSE & HANS SWÄRD

År 1907 gavs den lilla skriften »Flaskan och drinkarens barn« ut i Sverige. Den innehöll reproduktioner av en serie uppmärksammade etsningar av den engelske konstnären George Cruikshank och handlade om spritens förödande konsekvenser för familjelivet. När dessa kommenterade illustrationer gavs ut i Sverige hade de redan i flera decennier använts i den sociala upplysningen på andra håll i världen.

Vi är många som har sett dem – illustrationerna som visar hur illa det kan gå om vi hänger oss åt laster eller olämpliga beteenden som inte stoppas i tid. Kanske kommer vi ihåg bilderna av den unga sörjande änkan med det lilla barnet vid makens grav. Alkoholen har skördat mannens liv och tillintetgjort familjens lyckliga framtidsdrömmar. I

en serie bilder får vi följa hur alkoholen kom in i det unga äktenskapet och blev till en ovana som steg för steg ledde till den slutliga katastrofen. Några av oss har kanske också sett de pedagogiska teckningarna som fanns i en bilaga till föräldrarna i folkskolans lärobok från förra sekelskiftet. De visade hur det kunde gå för det lilla barnet om inte föräldrarna inpräntade gudfruktighet, ärlighet, lydnad och arbetsamhet. Utgångspunkten är att barnens framtid

Anna Meeuwisse är docent och Hans Swärd är professor i socialt arbete vid Lunds universitet.

FLASKAN. FÖRSTA TAVLAN.

FLASKAN HUKKORNET FRÅN FÖRSTA KLÖNEN I DEN
 BATA HAVEN. HÄR SE HUR HUNTER TUGA OCH EN
 "STYRKUÄLLA."

Anna Meeuwisse & Hans Swärd: Flaskan och drinkarens barn – ett exempel från...

grundläggs före och under skoltiden och bilderna illustrerar två olika levnadsbänor – en ljus och en mörk. Den här typen av social upplysning och uppbyggnadslitteratur blev alltmer populär från mitten av 1800-talet. Syftet var att informera, beröra och avskräcka.

Flaskan och drinkarens barn – ett klassiskt exempel

År 1907 gav Ph. Lindstedts Universitetsbokhandel i Lund ut den lilla skriften *Flaskan och drinkarens barn i 16 tavlor, tecknade och etsade av Cruikshank*.¹ Skriften kostade 75 öre att köpa. Illustrationerna till den lilla skriften hade i mer än ett halvt sekel använts i upplysningssyfte i England och USA. Tavlorna är reproduktioner i förminskad skala från den första upplagan av serien *The Bottle* i folioformat som kom ut i England 1847 och hade en strykande åtgång. Den följdes året efter av åtta nya tavlor: *The Drunkard's Children*. I Sverige trycktes de två bildserierna i samma upplaga.

George Cruikshank (1792-1878) räknas till en av 1800-talets främsta illustratörer. Med teckningar i dagspress och tidskrifter kommenterade han samtida företeelser. Mest känd är han för sina bokillustrationer, av vilka många har blivit klassiska, t.ex.

1 Illustrationerna till denna artikel är hämtade ur denna serie. Bildmaterialet har använts i enlighet med upphovsrättslagen 22§ om citaträtt i vetenskaplig eller kritisk framställning. Jfr principer för rättstillämpning i Henry Olsson, Copyright. Svensk och internationell upphovsrätt Stockholm: Norstedt Juridik AB 1998, s. 177 ff.

illustrationerna till Dickens *Oliver Twist* (1838) och till ungdomsutgåvor av *Robinson Crusoe* (1831) och *Don Quijote* (1833).

Tecken i tiden

Flera samverkande förhållanden under 1800-talet möjliggjorde sådana här publikationer och bidrog till deras popularitet. En rad olika aktörer uppmärksammade och ville informera om sociala problem, t.ex. filantropiska sällskap, nykterhetsorganisationer, socialreformatörer, alkoholupplysare, men också författare och illustratörer (Meeuwisse & Swärd 2003). I dag är vi mer vana vid att statliga myndigheter som Socialstyrelsen eller Folkhälsoinstitutet bedriver kartläggningar och upplysningsverksamhet, men sådana organisationer fanns inte på 1800-talet. »Den sociala frågan« uppfattades vid denna tid av många som ett allvarligt och hotfullt samhällsproblem och det fördes en intensiv diskussion om hur den skulle lösas. Synen på sociala problem höll på att förändras och allt större vikt fästes vikt vid upplysning och uppfostran. Som idéhistorikern Ronny Ambjörnsson (1988) konstaterat betonades betydelsen av skötsamhet. En annan förutsättning för den sociala upplysningen var framväxten av en modern tryck- och distributionsteknik som innebar att budskapen kunde nå ut till en större allmänhet. För att de människor man helst ville nå verkligen skulle påverkas krävdes dessutom klara och tydliga budskap som alla kunde förstå och beröras av.

De bakomliggande problemen

Cruikshank oroade sig för de sociala konse-

FLASKAN. ANDRA TAVLAN.

HAN HAR FÅTT AVSKED FRÅN SIN PLATS PÅ GRUND-
AV DRYCKENSKAP. KLÄDERNA SKOCKA DE TILL "STAMPEN"
FÖR ATT FÅ PENNINGAR TILL BRÄNNVIN.

FLASKAN. TREDJE TAVLAN

EXEKUTIVEN LÅGGER HEDLAG PÅ STÖRSTA DELEN AV
DOKTORS BOKSAG; SJÄLVA THÖFTA DE NU MED "FLASKAN."

kvenserna av den industriella revolutionen och hans bildserie handlar om två yttringar som ofta diskuterades under 1800-talet, nämligen alkoholism och barn som försumrades och som riskerade att gå en mörk framtid tillmötes. Detta var problem som kan sorteras in under diskussionen om den sociala frågan under 1800-talet. Den var central i samhällsdiskussionen inte bara i Sverige utan också i Europa. I England, Frankrike och Tyskland började man på 1830-talet och framåt i allt högre tonart att tala om *the social question*, *la question sociale* och *die soziale Frage*. Den sociala frågan sågs som ett grundläggande bekymmer i industrisamhället och problemen riskerade enligt många bedömare att hota fundamenten i samhällsordningen. Bakgrunden till diskussionen var den industriella omvandlingen och urbaniseringen. Åren mellan 1870 och 1910 nära nog fördubblades befolkningen i flera av de industrialiserade västländernas storstäder. Det ledde till omställningsproblem såväl för de enskilda individer som flyttade in till staden och som hade svårt att hålla samman familjen som för samhället i sin helhet. Exempel på sådana problem var t.ex. fattigdom, brist på billiga bostäder, trångboddhet, inneboendesystemet, alkoholism, olycksfall och barnarbete.

Det fanns en rädsla för att barnen fosterades till dryckenskap och lättja. I debatten menade många att de traditionella familjemönstren håll på att upplösas. Arbetarfamiljernas fostrande och socialiserande förmåga ifrågasattes av de övre skikten i samhället. Bildserier av kända konstnärer användes för att propagera för skötsamhet. *Flaskan och drinkarens barn* är ett utmärkt exempel på detta.

Vem spred budskapet?

Efter faderns död i alkoholism blev Cruikshank på 1840-talet propagandist inom nykterhetsrörelsen och han engagerade sig också för att förbättra barnens villkor i de industrialiserade storstäderna. Det var inom ramen för detta sociala engagemang som Cruikshanks bildserie kom till.

Under senare delen av 1800-talet utvecklades ett helt nätverk av organiserade intressen som pläderade för minskat missbruk och förbättring av barnens situation. Inte bara den organiserade nykterhetsrörelsen, som om man räknar till antalet medlemmar nådde sin kulmen omkring 1910 i Sverige, utan också filantropiska sällskap och flera politiska partier hade på sina program att bekämpa alkoholismen genom upplysning, information och lagstiftningsåtgärder. År 1901 grundades t.ex. i Sverige Centralförbundet för Nykterhetsundervisning (numera Centralförbundet för Alkohol- och Narkotikaupplysning, CAN) som från starten hade som mål att bedriva nykterhetsundervisning.

Ambitionerna att upplysa var liknande på barnavårdens område. Under 1800-talet började allt fler filantropiska grupperingar att se det som sin mission att rädda storstädernas gatubarn från riskfyllda, depraverade och brutaliserade hemmiljöer och verka för en fostran enligt liberala uppfostringsideal. Rörelsen gick under namnet »barnräddarna« och en gren av denna var »The Child Study Movement« i USA. Liknande rörelser fanns i Europa. Genom upplysningsverksamhet ville de förbättra förhållandena i de fattigas hem. Många av dåtidens filantroper utvecklade en »hemi-

FLASKAN. FJÄRDE TAVLAN.

UR STÄND ATT ERHÅLLA NÅGON FÖRTJÄNST, HA DE AV
NÖDEN DRIVITS ATT TEGGA PÅ GATORNA, OCH ALLT, VAD
DE FÅ, OMSÄTTES I BRÄNNVIN.

FLASKAN. FEMTE TAVLAN.

KOLEA, NÖD OCH UTRÄRANDE HA FÖRSTÖTT DERAS
SINGSTA BARN: DE HÄMTA SIN TRÖST UR "FLASKAN."

Anna Meeuwisse & Hans Swärd: Flaskan och drinkarens barn – ett exempel från...

deologi»: de trodde att de sociala problemen kunde lösas genom trivsamma hem.

Många kända författare och illustratörer kom att engagera sig i frågorna. Ett svenskt exempel är Fredrika Bremers uppprop till Sveriges kvinnor i pressen nyåret 1844. Hon vädjade till alla kvinnors moderlighet, och uppmanade dem att skänka pengar till arbetet med »förvillad och värnlös ungdom». Ett annat är Ellen Keys proklamationer om 1900-talet som »barnets århundrade». Barn skulle uppfostras med moderna pedagogiska metoder, sysselsättas i föreningar och söndagsskolor och inte utsättas för faror. Charles Dickens hade nära förbindelser med ledande filantroper i England och hans porträtt av olyckliga barn i sina romaner fick stor betydelse för samhällsdiskussionen om fattiga barns villkor. Cruikshank hade ett långvarigt och nära samarbete med Dickens och illustrerade som tidigare nämnts bl.a. *Oliver Twist* (1838). Hans goda förtrogenhet med Londons mörka sidor bidrog till bildernas starka genomslagskraft. I Sverige framställde bl.a. Jenny Nyström förlagor till skolplanscher med teman som var snarlika dem i *Flaskan och drinkarens barn*.

Vid sidan av dessa ideella norm- och budbärare fanns också kommersiella intressen som kunde göra en god affär av upplysningsskrifter.

Nya läsvanor och en ny teknik

När *The Bottle* kom ut 1847 såldes den snabbt i över 100.000 exemplar, vilket får ses som en anmärkningsvärt hög upplaga. Från 1850-talet och framåt började sociala upplysningsskrifter att tryckas i massupplagor. Ett svenskt exempel på rekordupp-

laga av nykterhetspropaganda är skriften *Brännvinsbegäret och brännvinssuperiet i Sverige* av Huss m.fl. som kom ut 1853 och som såldes i över 120.000 exemplar (*En frihetskamp genom seklerna* 1953). Det var flera faktorer som möjliggjorde de stora upplagorna. Litteraturvetaren Ulf Boëthius (1989) visar att tryckerierna i Sverige expanderade starkt i slutet av 1800-talet. Bara i Stockholm fördubblades antalet tryckeriarbetare under 1890-talet, vilket ledde till en expanderande bokmarknad. Bakgrunden var bl.a. förbättrad läskunnighet, stigande reallöner, kortare arbetstider och en bättre och billigare tryckteknik. Rotationspressar, sättmaskiner och fortlöpande rationalisering tillsammans med sjunkande papperspriser gjorde trycksakerna billigare. Det var inte ovanligt med 25-öres, 50-öres och 75-öresskrifter. Från 1905 började folkbiblioteken att få statsanslag vilket underlättade spridningen. Man fick också bättre möjligheter att reproducera realistiska tecknade bilder, etsningar och konstverk som på ett pedagogiskt sätt kunde uttrycka djupare liggande känslor och föreställningar. Från 1840-talet fram till början av 1900-talet, innan fotografiet slog igenom, fick sådana illustrationer ett stort utrymme i tidskrifter och trycksaker (Abrahamsson 1993). Det fanns också många som ansåg att tecknade bilder och etsningar hade större visuell genomslagskraft än fotografier om det gällde att uttrycka t.ex. fattigdom, övergivenhet och sorg.

Ett annat medium som utnyttjades i folkupplysningens tjänst var laterna magica, ett slags diabilprojektör som populariserades på 1800-talet och var en föregångare till filmen. Man projicerade bilder mot en

FLASKAN. SJÄTTE TAVLAN.

FÖREKÄCKLIGA UPFTRÄDEN, SKRIK OCH SLAGMÅL ÄRO
HELT NATURLIGA FÖLJDER AV DET FLITIGA BRUKET AV
"FLASKAN"

FLASKAN. SJUNDE TAVLAN.

I ETT ANFALL AV DELIRIUM HAR MANNEN MÖRDAT SIN
HUSTRU JUST MED DET FÖREMÅL, SOM VALLAT DERAS
ELÄNDE

Anna Meeuwisse & Hans Swärd: Flaskan och drinkarens barn – ett exempel från...

vägg genom att använda målade glasskivor som genomlystes av en ljusstråle. Bland annat nykterhetsrörelsen och frälsningsarmén spred sina budskap genom offentliga lanternorna magicavisningar. Cruikshanks *The Bottle* gavs ut i flera olika »diabildsversioner« både i England och USA. Vid bildvisningarna lästes en text som kompletterade bilderna och gjorde budskapet ännu tydligare. Här följer ett utdrag ur texten till den första bilden i *Flaskan*:

Plate No. 1 – The bottle is brought out for the first time.

This has up to the present time been a temperance household. For probably thirteen or fourteen years have husband and wife been living happily together, setting a right and proper example before their young family. Their happiness has been none the less on account of the absence of the black bottle. Evidences of plenty abound and show what skill and industry have been doing for years. Had they commenced their drinking habits when they were married, that cheery, comfortable, well stocked house would not have been there now to testify to the benefits oft total abstinence. /.../ Learn from this picture the evils of home drinking. Think of the example set before these children. Instead of familiarizing them with the daily use of strong drink, should not parents warn their young ones of its dangerous nature? (The Bottle by George Cruikshank, Part 2).

Vissa »diabildsserier« gavs också ut i »gördet-självsatser«. Man kunde köpa *The Bottle* med endast konturerna tecknade på glasskivan så att man själv kunde färglägga bilderna.

Pedagogiken i framställningarna

Enligt Ulf Boëthius (1989) skedde det en dikotomisering av bokmarknaden i samband med den snabba expansionen: en finare litteratur för samhällets övre skikt och en mer lättillgänglig för de breda lagren. Illustratören får i detta sammanhang en central betydelse. George Cruikshank var en känd och populär illustratör och många hade sett hans illustrationer. Han hade förmåga att gripa tag i betraktaren, få honom berörd och påverkad. På ett lättfattligt och dramatiskt sätt beskriver han hur komplicerade orsaksmekanismer och processer leder till negativa följor som ingen kan önska sig. Cruikshank arbetade med flera olika tidstypiska symboler och stereotyper som underströk hans budskap. I första tavlan betonas t. ex. budskapet om skötsamhet och »home sweet home« genom farfarsklockan, tavlan av en kyrka på väggen och kinapjäserna på spiselhällen (*The Bottle by George Cruikshank, Part 2* s. 2). Det är ett välskött och respektabelt hem som vittnar om stabilitet, trivsel och ordning och som står i stark kontrast till livet på krogen och gatan. I de följande tavlorna försvinner dessa skötsamhetssymboler och på tavla sex har kinapjäsernas plats på spiselhällen nu ersatts av flaskan. Istället för ordning och skötsamhet ser vi fler och fler tecken på fattigdom och kaos.

En version av diabildsversionerna till *The Bottle* har fått namnet *The Drunkard's career*. Titeln anknyter till tanken att sociala problem har en utvecklingshistoria och utvecklas steg för steg med en inneboende progression. Det var en ny syn som höll på

FLASKAN. ÅTTONDE TAVLAN.

"FLASKAN" HAR UTFÖRT SITT VÄRV: DEN HAR MÖRDAT MODERN OCH ETT BARN; DEN HAR GJORT SONEN TILL EN DAGDRIVARE, FADERN TILL ETT DÄRHUSEJOM, OCH LASTEN HAR TRYCKT SIN FRÅGEL I DOTTERNS ANSICHT.

att växa fram och som stod i kontrast till föreställningen om att problemen hade sin grund i ondska och degeneration. Karriärmodellen blev ett slags diskursiv prototyp för hur man skulle förstå sociala problem. Enligt denna modell knyts sociala problem mer till personliga egenskaper och val än till samhälleliga förhållanden och strukturella orsaker.

En snabb genombläddring av CAN-bibliotekets samlingar av illustrerat upplys-

ningsmaterial visar att det finns gott om exempel på det tilltal som *Flaskan* representerar. Samma tema återkommer i serien *Drinkarens barn* som presenteras i sin helhet på följande sidor.

Vi vill tacka biblioteket på Centralförbundet för Alkohol- och Narkotikaupplysning för att vi har fått låna skriften *Flaskan och drinkarens barn*.

DRINKARENS BARN. FÖRSTA TAVLAN.

FÖRSUMMADE AV FÖRÄLDRARNE, UPPFOSTRADE I GATANS SMUTS, OFFER FÖR ETT SLÖDDER, SOM LEVER PÅ ANDRAS OLYCKOR, HA DE BLIVIT FÖRDA TIL KROGEN FÖR ATT DRICKA UR DEN KÄLLA, SOM FÖDER ALLA SLAGS BRÖTT.

DRINKARENS BARN. ANDRA TAVLAN.

BÅDE PÅ DEN STÅTLIGT UPPLVSTA KROGEN OCH I DEN
LÅGA, SMUTSIGA "ÖLSVLTAN" FÖRSTÖR GOSSEN-TJUVEN
DE PENNINGAR, HAN STULIT, PÅ KORTSPEL.

DRINKARENS BARN. TREDJE TAVLAN.

FRÅN KROGEN TILL DANSLOKALEN, FRÅN DANSLOKALEN
TILL KROGEN; PÅ DEN VÄGEN HAR DEN STACKARS
FLICKAN FÖRTS IN PÅ LASTENS BANA.

DRINKARENS BARN. FJÄRDE TAVLAN

LOCKAD AV EN DÅLIG KAMRAT, OCH PÅDRIVEN AV
DRYCKENSKAPEN, HAR HAN DELTAGIT I ETT SVÅRT
MORD.—HAN HAR BLIVIT UPPSPÅRAD AV POLISEN, SOM
GRIPER HONOM I ETT SÄMRE NATTHÄRBERGE.

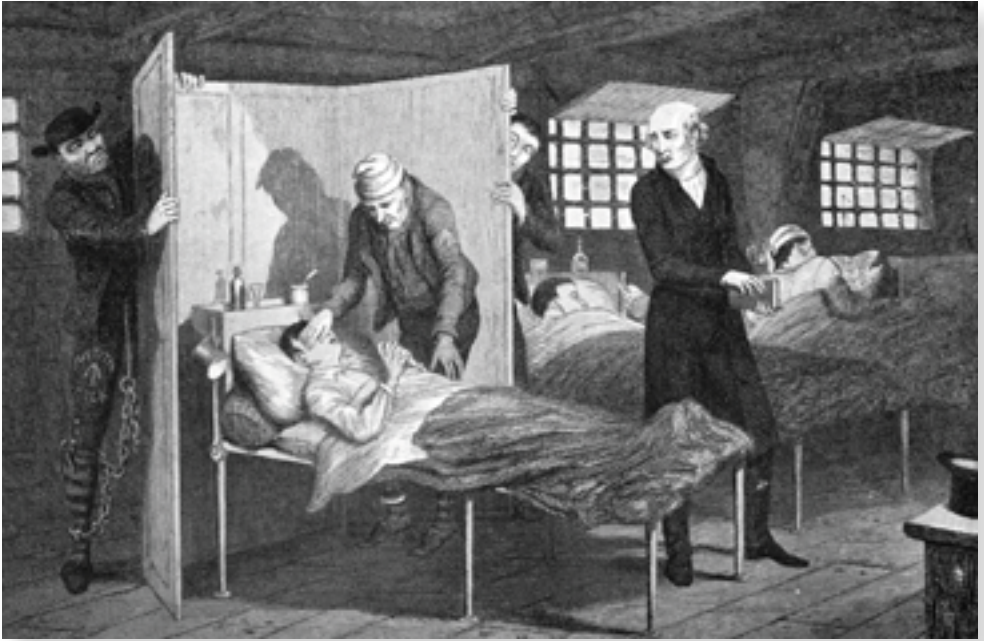
DRINKARENS BARN. FEMTE TAVLAN.

FRÅN KROGEN TILL RÄTTSSALEN ÄR BLOTT ETT STEG.

DRINKARENS BARN. SJÄTTE TAVLAN.

DRINKARENS SON HAR DÖMTS TILL LIFSTIDS STRAFFAR-
BETE. DOTTERN, FASTÅN MISSTÄNKT FÖR DELAKTIGHET I
MORDET, ELEV FRIGIVEN. BRODERN OCH SYSTEMERN
SKILJAS FÖR ALLTID.

DRINKARENS BARN. SJUNDE TAVLAN.

DET FORNA UTSVÄVANDE LEVNADSSÄTTET HAR FÖRSTÖRT
HONOM.—DEN STÄCKARS STRAFFÅNGEN TYNAR SNART AV
OCH—DÖR.

DRINKARENS BARN. ÅTTONDE TAVLAN.

DEN VANSINNIGE FADERN OCH DEN BRÖTTLIGE
BRODERN ÄRO BORTA:—UTAN HEM, UTAN VÄNNER.
ÖVERGIVEN, UTFATTIG OCH FÖRSUPEN, BESLUTAR DEN
STACKARS FLICKAN ATT GÖRA ETT SLUT PÅ SITT
ELÄNDIGA LIV.

Litteratur

- Abrahamsson, Åke (1993) »Adertonhundratalets pressbilder – mellan konst och fotografi« i *Stadsvandringar 16*. Stockholm: Stockholms Stadsmuseum s. 50-58.
- Ambjörnsson, Ronny (1988) *Den skötsamme arbetaren*, Stockholm: Carlssons bokförlag.
- Boëthius, Ulf (1989) *När Nick Carter drevs på flykten*, Stockholm: Gidlunds bokförlag.
- En frihetskamp genom seklerna. En bokfilm om den svenska nykterhetsrörelsens historia*. (1953) En bokfilm sammanställd av Dag W. Scharp & Herbert Granliden, Stockholm: Förlagsaktiebolaget Svenska Folkrorelser.
- Flaskan och drinkarens barn i 16 tavlor, tecknade och etsade av Cruikshank* (1907) Lund: Ph. Lindstedts Universitetsbokhandel.
- George Cruikshank* (1792-1878) www.spel.demon.co.uk/artists2/cruik.htm
- George Cruikshank and Charles Dickens*, www.victorianweb.org/authors/dickens/pva/pva55.htm
- Johansson, Lennart (1995) *Systemet lagom. Rustrycker, intresseorganisationer och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv 1900-1922*, Lund: University Press.
- Meeuwisse, Anna & Swärd Hans (red.) *Den ocensurerade verkligheten i reportage, bild och undersökningar* Stockholm: Natur och Kultur.
- The Bottle by George Cruikshank*. www.luiker-waal.com.bottle_uk.htm
- The Bottle by George Cruikshank, Part 2*. www.luiker-waal.com.bottle2_uk.htm

Summary

The bottle and the drunkard's children An example from the early social enlightenment

In 1907 a little book called *Flaskan och drinkarens barn* ("The Bottle and the Drunkard's Children") was published in Sweden. It contained reproductions of a series of famous etchings by the English artist George Cruikshank, illustrating the disastrous consequences of alcohol for family life. When these illustrations with their accompanying commentary were published in Sweden, they had already been used for several decades in other countries for the purposes of social enlightenment.

This type of social enlightenment and edifying literature became increasingly popular from the mid-nineteenth century. The aim was to inform, influence, and deter. Several interacting factors in the nineteenth century made these publications possible and contributed to their popularity. A number of diffe-

rent actors – philanthropic societies, temperance organizations, social reformers, alcohol educators, as well as authors and illustrators – drew attention to and spread information about social problems. "The social question" was perceived by many people at this time as a serious threat to society, and there was intensive discussion about how to resolve it. The view of social problems was changing, and more and more importance was attached to information and education. Another precondition for social enlightenment was the emergence of modern printing and distribution techniques which meant that the message could reach a wider audience. Moreover, to ensure that the people who really needed it were reached, the message had to be clear and simple so that everyone could understand and be affected by it.